

ANNA MITKOWSKA*

CYWILIZACYJNA I KULTUROTWÓRCZA RANGA DZIEŁ OGRODOWYCH NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH HISTORYCZNYCH

CIVILIZATION AND CULTURE CREATING RANK OF GARDEN WORKS ON THE CHOSEN HISTORIC EXAMPLES

Streszczenie

Każdy ogród zabytkowy, posiadający walor artystyczny dzieła sztuki, pozostaje świadectwem tendencji twórczych epok i regionów. Uprawnione wydaje się także postrzeganie tych dzieł w kategoriach nośnika idei, postaw filozoficznych i kierunków rozwoju ludzkości. W kolejnych epokach historycznych ogrody, stanowiąc rodzaj dopełnienia najwyższych aspiracji elit społecznych, swoiste zwieńczenie ich inicjatyw artystycznych, pełniły także rolę kulturotwórczą, m.in. jako centra nauki i dydaktyki (Grecja) czy instrumenty rozpowszechniania technik rolnych (Cystersi).

Słowa kluczowe: *sztuka ogrodowa, historia ogrodów, wartości ogrodów, różnorodność wartości, kulturotwórcza i cywilizacyjna ranga ogrodów historycznych*

Abstract

Every historic garden having an artistic advantage of the works of art remains the certificate of the tendency of creative ages and regions. Also noticing this work in categories of the means of conveying the idea, philosophical attitudes and directions of the development seems justified to the mankind. In historical ages gardens, constituting the type of complementing highest aspiration of social elites, specific crowning their artistic initiatives, performed also a creating culture role, among others as centre of the learning and didacticss (Greece), whether instruments of spreading agricultural techniques (Cistercian monks).

Keywords: garden art, history of gardens, values of gardens, diversity of values, culture creating and civilization rank of historic gardens

---

* Prof. dr hab. inż. arch. Anna Mitkowska, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wprowadzenie w problematykę – koncepcja i zakres opracowania

W całej złożoności i różnorodności artystycznej aktywności człowieka, w sposób ciągły towarzyszącej ludzkości we wszystkich regionach świata co najmniej od 35 tysięcy lat przed Chrystusem, a więc od epoki paleolitu młodszego, miejsce szczególne zajęły twory ludzkiego geniuszu w postaci świadomie formowanych kompozycji o charakterze krajobrazowym, a później zdecydowanie ogrodowym. W tej grupie dzieł mieliśmy (i mamy) do czynienia z dobitną manifestacją ścisłego związku rozwoju cywilizacyjnego rozmaitych kolejnych kultur z walorami przyrody¹. Za najstarszy obiekt ogrodowy powszechnie uznawany jest po prostu raj biblijny, chronologicznie osadzony w głębokiej prehistorii, formalnie mieszczący się w kategorii kompozycji o charakterze parkowym – krajobrazowym, a ideowo nadający dziełom ogrodowym rangę uniwersalnego, idealistycznego symbolu świata². Historycznie potwierdzone istnienie kompozycji ogrodowych sięga starożytnych kultur Mezopotamii i Egiptu, których początki datowane są na około 3 tysiące lat przed Chrystusem³. To wtedy ogrody stały się nieodłącznym składnikiem twórczych poczynań elit społecznych, budujących podwaliny przyszłej kultury i cywilizacji Europy Zachodniej, wpisując się w dominujące postawy artystyczne i odzwierciedlając tendencje stylowe epok i regionów⁴.

Obiekty te od początku swego istnienia osiągały jakość artystyczną, pozwalającą klasyfikować je w kategorii specyficznych dzieł sztuki. Stanowiły kompozycje terytorialne, wiążąc w nierozdzielalną całość walory przyrodnicze z kulturowymi. Wartości te integrowano wyrazistą zazwyczaj warstwą ideowo-treściową, często wręcz sakralną. W takim podejściu twórczym krystalizowały się typologiczne grupy ogrodów, budowanych z jednej strony w znacznym stopniu z tworzywa roślinnego, z drugiej zaś jako finezyjne struktury inżynierskie i architektoniczne, wzbogacone elementami roślinnymi. Zawsze jednak pojawiały się symboliczne odniesienia do przestrzeni rajskich, pozwalających na bezpieczny kontakt człowieka z przyrodą⁵.

¹ Takie interpretowanie rangi obiektów ogrodowych mocno wyakcentowano w dokumencie ideowym, znanym pod nazwą „Karty Florenckiej” z 1981 r. (zob. art. 5). Pełny tekst tego dokumentu publikowany jest m.in. w: M.A. Giusti, *Restauro dei giardini. Teorie e storia*, Firenze 2004, p. 217. Tłumaczenie autorskie na język polski w: A. Mitkowska, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. I: *Od starożytności do renesansu*, Kraków 2012, s. 26.

² Odniesienia do judeochrześcijańskiej tradycji ogrodu Eden, stopniowo przekształcanego w koncepcję „raju ziemskiego” (tradycja muzułmańska), znajdujemy m.in. w: P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, Warszawa 2005, s. 9.

³ Takie datowania początków rozwiniętej sztuki ogrodowej znajdujemy m.in. w: T. Wengel, *The Art of Gardening through the Ages*, Leipzig 1987, s. 10; P. Hobhouse, *op. cit.*, s. 12; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 1: *Od starożytności po barok*, Warszawa 2007, s. 19, 28.

⁴ Zespolenie ogrodowych tendencji artystycznych z kierunkami rozwoju nurtów artystycznych podkreślono dobitnie w 5 artykule „Karty Florenckiej” (zob. przyp. 1).

⁵ Taki nadrzędny typologiczny podział dzieł ogrodowych autorka proponowała już w dwuczęściowej publikacji: A. Mitkowska, *Europejskie ogrody geometryczne*, „Archeton”, 4/2002, s. 18-21; oraz: A. Mitkowska, *Ogrody swobodne, czyli fascynacja naturą dziką i tajemną*, „Archeton”, 2/2003, s. 24-27.

W zachowanych do dziś licznych ogrodach historycznych rozpoznajemy spłot wielopłaszczyznowych wartości. Ich identyfikacja i ocena rangi w wymiarach ogólnych i szczegółowych stanowi fundament działań konserwatorskich na rzecz ochrony i zachowania tej kategorii dziedzictwa kulturowego⁶. Najnowsze autorskie poglądy, dotyczące oznaczania, interpretacji i metod wartościowania obiektów ogrodowych, przedstawione zostały w artykule *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji* (2012)⁷. W tym miejscu przypomnijmy zatem tylko, że do ważniejszych należą: walory kulturowe, w tym ich poziom artystyczny, wartości autentyku, a więc także źródłowe świadectwa epok minionych, a także „starożytnicze” – manifestowane „patyną” ogrodową, oraz wartości treściowe i symboliczne, funkcjonalne i użytkowe, krajobrazowe, przyrodnicze, biocenotyczne, a także ekologiczne. Każda spośród wymienionych tu kategorii w konkretnych obiektach pojawia się w różnym nasileniu, z różnym rozkładaniem charakterystycznych akcentów kompozycyjnych, a wszystko wedle naczelnych założeń projektanta i inwestora (mecenasa).

II. 1. Fragment współczesnej zieleni miejskiej w Erfurcie, fot. K. Hodor 2008

III. 1. The part of a contemporary urban greenery in Erfurt, photo by K. Hodor 2008

II. 2. „Zielone” otoczenie zabudowy miejskiej w Chicago, fot. J. Mitkowski 2008

III. 2. “Green” surroundings of the urban development in Chicago, photo by J. Mitkowski 2008

⁶ W ostatnich latach w polskich środowiskach konserwatorów zabytków nastąpiło wzmożone zainteresowanie dopracowywaniem metod wartościowania jako podstawy podejmowania prawidłowych decyzji konserwatorskich. Zbiorcze zwieńczenie tego nurtu badawczego stanowi: *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012.

⁷ A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012, s. 121-134.

II. 3. Ogród miejski w Lizbonie z elementami form geometrycznych nawiązujących do stylistyki barokowej, fot. K. Łakomy 2008

III. 3. City garden in Lisbon, with elements of geometrical forms, referring to the Baroque style, photo by K. Łakomy 2008

II. 4. Współczesny ogród dachowy w centrum Kielc, fot. K. Łakomy 2008

III. 4. Contemporary roof garden in the city centre of Kielce, photo by K. Łakomy 2008

II. 5. Uroczystości patriotyczne na Błoniach krakowskich, fot. A. Mitkowska 2006

III. 5. Patriotic celebrations on the Cracow commons, photo by A. Mitkowska 2006

II. 6. Roślinność ogródka przydomowego w Lanckoronie, fot. A. Mitkowska 2008

III. 6. Vegetation of the domestic garden in Lanckorona, photo by A. Mitkowska 2008

W zbiorczych ocenach wartościujących, stanowiących sumę wyżej wymienionych składowych, zwłaszcza w sytuacjach, gdy pozornie prezentują one nie najwyższy poziom, dążyć należy do dostrzeżenia i wydobywania aspektów specyficznych i oryginalnych zarówno w kategoriach terytorialnych, a nawet wielkoprzestrzennych (krajobrazowych), jak i oceny pojedynczych, często drobnych elementów kompozycyjnych. Na przykład kameralne i skromne architektonicznie krajobrazowe drogi krzyżowe i drogi różańcowe, typologicznie mieszczące się w grupie sakralnych obiektów kalwaryjskich, rozsiane w obszarach północnych Włoch, takie m.in. jak w Borgosesia, Brissago (obecnie Szwajcaria) Domodossola, Ghiffa, Locarno-Orselina (obecnie Szwajcaria), Montà d'Alba, Ossuccio – Isola Comacina, Valperga Canavese-Belmonte, kulturowo wzbogacają jakość krajobrazową regionu. Stało się tak przede wszystkim przez stworzenie wyrazistego porządku przestrzennego, struktury krajobrazowej znaczonej tymi miejscami pielgrzymkowymi. Lokalnie zgeometryzowanym łańcem planistycznym akcentują i wzbogacają zastane atrakcyjne miejscowe i odleglejsze zasoby przyrody nieożywionej i ożywionej. W wymiarze rozległości terytorialnej finezyjnymi systemami wewnętrznymi i zewnętrznymi powiązań widokowych wydobywają i eksponują naturalne piękno przedalpejskich rejonów Piemontu⁸. Obiekty te, wraz z grupą słynnych „Sacri Monti”, stworzyły wielkoprzestrzenny sakralny krajobraz kulturowo-przyrodniczy, w znacznej swej części wpisany w 2003 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO⁹.

Wśród polskich przykładów o porównywalnej randze krajobrazowej warto między innymi odnotować zwartą grupę ogródków przydomowych, towarzyszących kubaturom mieszkalnym pobudowanym w historycznym średniowiecznym centrum Lanckorony (pow. wadowicki, woj. małopolskie). Proste w swych formach kompozycyjnych oferują różnorodność botaniczną, wzbogacającą strukturę osadniczą, mocno osadzoną w lokalnych uwarunkowaniach przyrodniczych. Ich nagromadzenie decyduje o dobitnie wyartykułowanym, specyficznym klimacie miasteczka-ogrodu „z naturalnego rozwoju”¹⁰.

Warte dostrzeżenia są także pojedyncze elementy kompozycyjne o randze wybitnej, często unikatowej, pojawiające się w pozornie skromnych, nieposiadających wartości spektakularnych obiektach ogrodowych. Ich odszukanie i określenie znaczenia kulturowego lub przyrodniczego wymaga pogłębionych badań, podbudowa-

⁸ Pierwsze w polskim piśmiennictwie naukowe zbiorcze omówienie walorów włoskich „Sacri Monti” Piemontu zaprezentowano w: A. Mitkowska, *Sacro Monte – park pielgrzymkowy*, Kraków 1990.

⁹ Na Liście znalazły się większe obiekty kalwaryjskie typu „Sacro Monte”, w tym zlokalizowane w: Varallo Sesia, Orta San Giulio, Crea, Oropa, Valperga Canavese-Belmonte, Ghiffa, Domodossola, Varese, Ossuccio-Isola Comacina. Ich wiodącym walorem pozostaje zbudowanie w terytoriach przedalpejskich Piemontu czytelnej w wymiarze wielkoprzestrzennym kompozycyjnej, krajobrazowej struktury *sacrum* krajobrazowego.

¹⁰ Rangę ogrodów przydomowych w strukturze urbanistycznej Lanckorony i ich cechy charakterystyczne szczegółowo omówiono w: A. Mitkowska, *Ogród przydomowy jako odzwierciedlenie tradycji miejsca (na przykładzie Lanckorony)*, [w:] *Ogród za oknem. W poszukiwaniu formy*, Warszawa 2009, s. 16.

nych znakomitą znajomością sztuki ogrodowej w ogóle, a także po prostu wielkiej erudycji. Dla każdego, nawet mało znaczącego obiektu, niezbędne są porównawcze rozważania typologiczne. Ich wyniki tworzą ramy do prawidłowego, zobiektywizowanego wartościowania w zakresie cech charakterystycznych dla regionu, stylu i odmiany stylowej. Takie szczegółowe wartości wyłaniają się nieoczekiwanie w kompozycjach pozornie nieciekawych, zdewastowanych i w ślad za tym obecnie lekceważonych, w postaci perfekcyjnie uformowanego detalu kompozycyjnego, zadziwiającego swym mistrzostwem i oryginalnością (pergole, fontanny, partery ogrodowe, grotty, kaplice itp.). Na przykład monumentalny ciąg 212 schodów terenowych w kalwarii w Radochowie w Kotlinie Kłodzkiej¹¹ zachwyca mistrzostwem scenograficznego efektu krajobrazowego, w pewnym stopniu nawiązującego do słynnej barokowej kalwarii Bom Jesus di Braga w Portugalii¹². Bywa, że tylko jeden element w całym ogrodzie zyskuje sławę ponadczasową, tak jak np. labirynt ogrodowy w barokowym ogrodzie willi Pisani w Strà (Piemont)¹³.

W bogatym, polskim i europejskim naukowym piśmiennictwie ogrodowym, sygnalizowane tu zagadnienia kulturotwórczej rangi dzieł ogrodowych nie były dotychczas akcentowane w postaci mocno rozbudowanych rozważań. Jednocześnie jednak prezentowanie konkretnych walorów poszczególnych obiektów, a także bardziej ogólnych tendencji artystycznych kolejnych epok i kręgów kulturowych, przyniosło bogactwo sprawdzonych danych faktograficznych, dających podstawę do zbudowania obrazu sygnalizowanej tu wybitnej rangi kulturowej, tworzącej się właśnie w nurcie kompozycji parkowych i ogrodowych¹⁴.

W zamyśle autorskim artykuł ten stanowi zatem rodzaj nadbudowy do syntezy zjawisk kompozycyjnych ogrodów europejskich, zawartej w bogatej literaturze,

¹¹ Ten zapomniany obiekt zaprezentowano w: A. Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003, s. 248.

¹² Podstawowe informacje o kalwarii Bom Jesus di Braga znaleźć można w: *Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Compessi devozionali europei*, (ed.) A. Barbero, Novara 2001, p. 78.

¹³ Zob. A. Tagliolini, *Storia del giardino italiano*, Firenze 1988, p. 280 – informacje o labiryncie w Strà.

¹⁴ Pozycje te, stanowiące klasykę piśmiennictwa naukowego, są powszechnie znane środowiskom badaczy sztuki ogrodowej. W tym miejscu wspomnijmy o najnowszych książkach, które ukazały się na polskim rynku wydawniczym, takich jak: K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Gdańsk 2011 (na przykładzie ogrodów Gdańska i Pomorza Gdańskiego); M. Jagiełło, W. Brzezowski, *Ogrody na Śląsku*, t. I: *Od średniowiecza do XVII wieku*, Wrocław 2013; *Współczesna ranga ogrodów zabytkowych (określanie wartości dzieł ogrodowych i ich ochrona)*, pod red. K. Hodora, K. Łakomy, A. Mitkowskiej, Kraków 2014. W pozycjach tych wzajemne relacje między prądami kulturowymi a kompozycyjnymi tendencjami ogrodowymi rozbudowano w istotnym stopniu. Wśród klasyki ogrodowego piśmiennictwa naukowego 2 połowy XX w. wspomnijmy na przykład: G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000; D. Lichaczow, *Poezja ogrodów. O semantyce stylów ogrodowo-parkowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 1, Warszawa 2007, t. 2, Warszawa 2009; P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, op. cit.; *Wschód. Ogrody – zwierciadła kultury*, (red.) L. Sosnowski, A.I. Wójcik, t. 1, Kraków 2004; *Zachód. Ogrody – zwierciadła kultury*, (red.) L. Sosnowski, A.I. Wójcik, t. 2, Kraków 2008; M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1997.

II. 7. Park pielgrzymkowy w Kalwarii Zebrzydowskiej, fragment z manierystyczną kaplicą „Pałac Heroda”, fot. A. Mitkowska 2006

III. 7. Pilgrimage Park in Kalwaria Zebrzydowska, a fragment with the mannerist chapel “Herod’s Palace”, photo by A. Mitkowska 2006

II. 8. Bielsko-Biała, fragment „Lasu Cygańskiego” z budynkiem willowym, fot. M. Wilkosz-Mamcarczyk 2010

III. 8. Bielsko-Biała, a part of “Cygański Las” with the residential building, photo by M. Wilkosz-Mamcarczyk 2010

II. 9. Harmonijny krajobraz przyrodniczy na Sardynii, fot. Ł. Moszkowicz 2011

III. 9. The harmonious natural landscape on the Sardinia Island, photo by Ł. Moszkowicz 2011

a nade wszystko we własnym podręczniku akademickim dla studentów kierunku „Architektura krajobrazu” pt. *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego* (cz. I, 2012; cz. II, 2013)¹⁵. Zgodnie z wieloletnimi zainteresowaniami badawczymi poszczególne przedmiotowe konstatacje ilustrowane są zazwyczaj przykładami obiektów włoskich i polskich, z niezbędnym uwzględnieniem tylko niektórych ogrodów innych krajów europejskich.

Ostatecznie celem rozważań stało się silne zwrócenie uwagi na wprost kulturotwórczą rangę ogrodów w rozwoju cywilizacji i kultur. A ta, jak zostanie dalej pokazane, na równi z innymi obszarami twórczości artystycznej człowieka wchodziła

¹⁵ A. Mitkowska, *Historia...*, *op. cit.*, *passim*; A. Mitkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. II: *Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Kraków 2013, *passim*.

w przeszłości w specyficzne interakcje. Z jednej strony, co oczywiste, potwierdzała obowiązujące poglądy i tendencje ideowe poszczególnych epok, z drugiej – niejednokrotnie pioniersko zapowiadała nowatorskie działania kulturowe i stymulowała ich rozwój. To tak jak na przykład sztalugowe i naścienne malarstwo pejzażowe, pozostające często wiernym zapisem form ogrodowych poszczególnych epok, jednocześnie w znaczący sposób przez wyobraźnię pejzażystów wpływało na poszukiwania oryginalnych form kompozycyjnych ogrodów¹⁶. Całość rozważań ma charakter wstępnego szkicu nakreślonej tu problematyki, który powinien stać się inspiracją dla prowadzenia dalszych, pogłębionych badań w tym zakresie.

2. Cywilizacyjna i kulturotwórcza ranga ogrodów w przeglądzie historycznym

Zestaw znaczących właściwości kompozycji ogrodowych, które w toku dalszych rozważań zaklasyfikowano jako mające istotny czy choćby marginalny wpływ na kształtowanie się ważnych składowych cywilizacji i kultur przed europejskich i europejskich w ich kolejnych epokach historycznych, zaprezentowano w tradycyjnie i powszechnie stosowanych podziałach typologicznych stylów ogrodowych. Ten fragment rozważań każdorazowo wyróżniono w tekście oznaczeniem **[B]**. Konstatacje główne zawsze poprzedzone zostały zwięzłą charakterystyką pojawiających się kolejnych postaw twórczych i cech kompozycyjnych, wyznaczających kierunki dalszego rozwoju sztuki ogrodowej, a stosowny akapit tekstu oznaczono symbolem **[A]**.

a. Prehistoria

[A] Wydaje się, iż początki sztuki ogrodowej europejskiego kręgu kulturowego są tak stare jak początki cywilizacyjne i artystyczne człowieka. Powszechnie za pierwsze dzieło ogrodowe uważany jest raj biblijny (ogrody Edenu), który zlokalizowany był zapewne w północnych rejonach późniejszej starożytnej Mezopotamii (dzisiejszy Irak)¹⁷. Jako rejon czysto przyrodniczy szybko za sprawą mieszkającego w nim człowieka, uprawiającego go i doglądającego (Księga Rodzaju 8.15), przekształcił się w obiekt kulturowy.

[B] Jednocześnie stał się szkołą życia w całkowitej harmonii z naturą, w początkowym okresie w pełni przyjazną człowiekowi. Fascynacja tą idealną sytuacją rozpowszechniła się w różnych regionach i rozmaitych kręgach kulturowych i religijnych (raj

¹⁶ Tak jak miało to miejsce w okresie krystalizowania się angielskiego stylu ogrodowego.

¹⁷ Bliskowschodnie tereny dzisiejszego Iraku (Azja Południowo-Zachodnia), a historycznie starożytnej Mezopotamii, poczynając od kulturowych osiągnięć Sumerów oraz kolejnych zmian polityczno-kulturowych, sprzyjających m.in. rozwojowi cywilizacji babilońskiej i asyryjskiej, w IV w. przed Chrystusem znalazły się w imperium Aleksandra Macedońskiego, później okresowo w Imperium Rzymskim. Cywilizacyjne dokonania ludów zamieszkujących terytoria Mezopotamii przeniknęły zatem do kultur starożytnej Grecji i Rzymu, wprost stanowiących podwaliny cywilizacji i kultury nazywanej zachodnioeuropejską.

chrześcijański, buddyjski, islamski), dając podwaliny pod kształtowanie się, trwającej nieprzerwanie do dzisiaj, artystycznej aktywności człowieka w postaci kompozycyjnego nurtu ogrodowego, towarzyszącego wszystkim kolejnym epokom kulturowym.

b. Starożytność

MEZOPOTAMIA

[A] Ogrody starożytnej Mezopotamii rozwijały się intensywnie, osiągając – z dzisiejszego punktu widzenia – wysoki poziom kompozycyjny. Wiązane były na ogół z ważnymi ośrodkami miejskimi (Mari, Babilon), a nade wszystko z centrami władzy politycznej. Grupę najpoważniejszą stanowiły królewskie ogrody przypałacowe. Zastosowane w nich oryginalne rozwiązania formalne, a także koncepcje funkcjonalne, na trwałe weszły do sztuki ogrodowej epok późniejszych. Wśród wyjątkowo istotnych znalazły się takie typy ogrodów jak: rezydencjonalne, użytkowe (sady), parki publiczne i zwierzyńce ogrodowe, ogrody wiszące¹⁸.

[B] Do znaczących tendencji kulturotwórczych i cywilizacyjnych, które pojawiły się w Mezopotamii, zaliczyć można: budowanie prestiżu władzy politycznej okazałymi obiektami ogrodowymi; rozwój i popularyzację hydrotechniki oraz włączanie urządzeń wodnych w celu uzyskania zaskakujących efektów formalnych; rozbudowane formy kopców ziemnych, wiele stuleci później i współcześnie stosowanych jako specyficzny typ pomników tematycznych; zjawisko introdukcji roślin, a więc zainteresowanie gatunkami roślinności występującej w odległych regionach świata i lokalne stosowanie egzotów.

EGIPT

[A] Równoległe z kulturą Mezopotamii rozwijała się działalność artystyczna starożytnego Egiptu, który we wszystkich przejawach cywilizacji i kultury osiągnął zarówno poziom technik inżynierskich, jak i efektów kompozycyjnych przewyższający zdecydowanie dorobek krainy Eufratu i Tygrysu. Ogrody Egiptu zakładano przede wszystkim wewnątrz struktur miejskich i na ich obrzeżach, w pasie żyznych gleb doliny Nilu. Powstawały ogrody czysto ozdobne oraz często urządzano ogrody użytkowe (winnice, warzywniki, uprawy papirusów). Najczęściej występowały ogrody: rezydencjonalne (wiejskie), przydomowe (miejskie), przyświątynne, a także ogrody grobowe. Rozmierzane w klarownych, zgeometryzowanych układach, były w pełni izolowane od otoczenia wysokimi murami, dając formalny zaczątek perystyli greckich i rzymskich oraz średniowiecznych wirydarzy. Wśród najbardziej

¹⁸ Zwięzłe charakterystyki cech kompozycyjnych ogrodów poszczególnych epok, regionów i stylów do celów niniejszego artykułu osadzono (jak już wspomiano) w ustaleniach podręcznika: A. Mitkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów...*, *op. cit.*, *passim*, w tym miejscu bez szczegółowych odniesień do innych pozycji literaturowych.

atrakcyjnych elementów ogrodowych znalazły się: szpalery drzew, sadzawki z rybami i ptactwem wodnym, ozdobne ptaszarnie, starannie pielęgnowane rabaty kwiatowe. Godne uznania było uzyskiwanie efektów integralnego zespolenia struktur budowlanych (architektury) z fachowo prowadzonym materiałem roślinnym.

[B] Ranga kulturotwórcza ogrodów Egiptu wydaje się doniosła i wieloaspektowa. Liczne świadectwa archeologiczne wskazują wyraźnie na rozwój badań nad właściwościami roślin i kształtowanie koncepcji popularyzacji wiedzy botanicznej. Relief ze świątyni w Karnaku, z precyzyjnymi przedstawieniami 265 gatunków roślin, traktowany jest jako zapowiedź kształtowania idei ogrodów botanicznych, których intensywny rozwój nastąpił w renesansowych Włoszech. Rozpowszechniały się również starannie urządzone uprawy roślin na sprzedaż, zapoczątkowując tym samym ruch zakładania szkółek materiału roślinnego. Zainteresowania botaniczne sięgały poza obszary państwa egipskiego. Znane są pojawiające się już w XV w. przed Chrystusem przykłady introdukcji roślin z odległych krain, które objęte były egipskimi działaniami wojennymi. Pustynny klimat Egiptu wymuszał stosowanie pomysłowych i oryginalnych urządzeń hydrotechnicznych, pozwalających na wygodne dostarczanie wody do ogrodów. Widoczna w ogrodach egipskich fascynacja wyrafinowanym pięknem świata przyrody ożywionej (drzewa, kwiaty, ptactwo, ryby) skierowała uwagę człowieka na docenianie walorów przyrodniczych. Świadczyła również o tym, iż same ogrody kształtować należy jako kategorię dzieła sztuki, a więc dążyć do uzyskiwania wybitnych efektów estetycznych. Wykryształował się typ ogrodu rezydencjonalnego, zlokalizowanego na wsi. Dom z ogrodem pomyślany był jako piękne miejsce wypoczynku i ucieczki („refugium”) od zgiełku życia miejskiego. Tendencja ta do dziś stanowi charakterystyczny i chętnie realizowany model życia zamożniejszych mieszkańców centrów wielkomiejskich.

GRECJA

[A] Kultura starożytnej Grecji wniosła w rozwój sztuki ogrodowej wiele elementów ponadczasowych, wykorzystywanych intensywnie w następnych epokach. Propagowany był krajobrazowy typ kompozycji roślinnych, z mocnym osadzaniem w lokalnych uwarunkowaniach i tradycjach miejsca (późniejsze *genius loci*). Istotną rolę odgrywało akcentowanie wątków niematerialnych, w tym tworzenie stref *sacrum* ogrodowego. Rozbudowano zasadę wzbogacania materiału roślinnego o artefakty architektoniczne i rzeźbiarskie, takie jak groty ogrodowe i fontanny. Wykryształowały się dojrzałe koncepcje ogrodów botanicznych, a także ogrodów wewnątrz zabudowy miejskiej w postaci perystyli.

[B] W ramach naczelnej zasady traktowania ogrodu jako miejsca uświęconego przychylnością bogów, a co za tym idzie objętego kultem drzew i szacunkiem dla przyrody, wprost kształtowały się postawy dziś nazywane ekologicznymi. Ogrody stawały się symbolem przeciwstawiania się bezmyślnemu wykorzystywaniu ziemi do celów utylitarnych, w tym także rolniczych. Stanowiąc przykłady idealnego pięk-

II. 10. Starożytny fresk o tematyce ogrodowej w pałacu w Knossos, kultura minojska, fot. M. Wilkosz-Mamcarczyk 2010

III. 10. The ancient fresco about a garden subject in the Palace of Knossos, Minoan culture, photo by M. Wilkosz-Mamcarczyk 2010

II. 11. Perystyl rzymski w strefie archeologicznej w Herculanium pod Neapolem, fot. A. Mitkowska 2009

III. 11. Roman peristyle at the archeological area in Herculaneum near Naples, photo by A. Mitkowska 2009

II. 12. Zrewaloryzowany wirydarz klasztorny w Stoczku Warmińskim, fot. A. Mitkowska 2006

III. 12. Restored monastery viridary in Stoczek Warmiński, photo by A. Mitkowska 2006

na krajobrazowego, w konkretnych rozwiązaniach kompozycyjnych wiązane były z uwarunkowaniami krajobrazu pierwotnego. Ten typ działalności stanowi zdumiewającą zapowiedź współczesnych metod gospodarowania terenami wedle zasad zrównoważonego rozwoju. Pojawiały się również nurty pochwały życia pasterskiego, stanowiące inspirację dla późniejszych tendencji „arkadyjskich” (manierizm, romantyzm). Rozwijały się koncepcje i szczegółowe typy ogrodów dydaktycznych, takich jak wspomniane już ogrody botaniczne, a nade wszystko ogrody związane z akademiami, gimnazjonami, liceami, w tym najsłynniejsze ogrody Akademii Platńskiej. Wpisały się one w kierunki budowania europejskich koncepcji prowadze-

nia badań naukowych i ich nauczania w ośrodkach uniwersyteckich, wskazując przy okazji możliwości uprawiania ćwiczeń sportowych w sceneriach ogrodowych. Działalność publiczna znanego filozofa ateńskiego Epikura (IV/III w. przed Chrystusem) stała się inspiracją dla troski o kształtowanie zieleni występującej w miejskich przestrzeniach publicznych oraz koncepcji zarządzania terenów parkowych powszechnie dostępnych dla społeczności miasta. W odniesieniu do nietypowego dla cywilizacji starożytnych zdominowania sztuki ogrodowej greckiego kręgu kulturowego tendencjami swobodnymi – krajobrazowymi, przypuszczać można, że obok oczywistych uwarunkowań przyrodniczych, znaczącą rolę odegrały znane ludom starożytnej Grecji wzorce Dalekiego Wschodu (Chiny, Indie, Japonia). Warto przypomnieć, że formalne elementy estetyki Orientu odnotowane zostały w źródłach archeologicznych (freski naścienne pałacu w Knossos) kultury minojskiej, a więc w okresie przedgreckim. Najbardziej intensywne przenikanie postaw artystycznych Grecji i Dalekiego Wschodu nastąpiło za czasów Aleksandra Macedońskiego (IV w. przed Chrystusem), już wtedy dając szansę na późniejszą wymianę doświadczeń pomiędzy odrębnymi kulturowo światami Europy i Azji.

RZYM (IMPERIUM RZYMSKIE)

[A] W cywilizacji rzymskiej, poczynając od okresu monarchii, przez republikę, a zwłaszcza w ramach Imperium Rzymskiego (I-V w. po Chrystusie), sztuka ogrodowa czerpała z doświadczeń etruskich, bliskowschodnich, a nade wszystko greckich. Stanowiła ważny składnik działalności artystycznej, osiągając ostatecznie wybitny poziom kompozycyjny. Świadczenia tych dokonań w postaci stref archeologicznych odnajdywane są na terenach Włoch oraz wszystkich innych krajów Europy i Bliskiego Wschodu, które znalazły się (choćby okresowo) w granicach Imperium. Postawy twórcze, krystalizowanie różnorodności typologicznej oraz mocno rozbudowane, wyrafinowane elementy kompozycyjne, stosowane w poszczególnych obiektach, stworzyły fundamenty dla całej późniejszej europejskiej sztuki ogrodowej, pozostając aktualne i inspirujące dla współczesnych poczynań w tym zakresie. To wtedy powstały ponadczasowe uniwersalne kanony artystyczne dla ogrodów – dzieł sztuki. W stopniu porównywalnym rozwijały się kompozycje o charakterze rygorystycznie geometrycznym oraz układy swobodne, krajobrazowe, zespalane z okolicznymi pejzażami, wykorzystującymi zastane piękno terytorialne. Urządzano również obiekty o charakterze złożonym – geometryczno-swobodnym. W bogactwie typologicznym miejsce naczelne zajęły ogrody willowe (miejskie, wiejskie, podmiejskie, produkcyjne, latyfundia). Wybitną rangę osiągnęły licznie zakładane perystyle rzymskie. Już w okresie republiki pojawiły się sygnały zarządzania terenów komponowanej zieleni miejskiej, w tym ogrody przy termach miejskich. O jakości artystycznej świadczyły liczne artefakty, m.in. takie jak: rzeźby, fontanny, altany, trejaże, kryptoportyki, pergole, kolumnady, ptaszarnie, wazy. Liczne specyficzne atrakcje – obmyślane dla sytuacji ogrodowych, takie jak: zwierzyńce, gry wodne, *naumachie* – podnosiły ich rangę jako miejsc wypoczynku i rozrywki. Odrębną grupę stanowiły wielko-

II. 13. Ogrody Alcazaru, Hiszpania, fot. Ł. Moszkowicz 2012

III. 13. Alcazar gardens, Spain, photo by Ł. Moszkowicz 2012

III. 14. Renesansowy komponowany krajobraz willowy okolic Fiesole pod Florencją, fot. K. Hodor 2007

III. 14. Renaissance composed residential landscape around Fiesole, near Florence, photo by K. Hodor 2007

II. 15. Zrekonstruowany renesansowy ogródek zamkowy w Pieskowej Skale, fot. A. Mitkowska 2007

III. 15. Reconstructed Renaissance castle garden in Pieskowa Skała, photo by A. Mitkowska 2007

przestrzenne systemy obiektów willowo-ogrodowych, budujących struktury krajobrazowe, a także świadome parkowe zagospodarowania brzegów rzek (np. Tybru w Rzymie).

[B] Odzwierciedlając tendencje artystyczne epoki, ogrody jednocześnie pobudzały do rozwoju postaw wpływających na kształt kulturowy rzymskich fundamentów cywilizacji Europy Zachodniej. Na plan pierwszy wysunęło się utrwalenie profesjonalnych zainteresowań wiedzą botaniczną i doskonalenie technik ogrodniczych, sadowniczych, rolnych jako poważnej dziedziny nauki. Traktaty teoretyczne Pliniusza Starszego i Pliniusza Młodsze stworzyły podstawy rozwoju prawidłowej pielęgnacji roślin użytkowych, pozostając aktualne w Europie aż do XIX w. (np. szczepienie drzew owocowych wg wskazań Pliniusza Starszego). Pochwała życia

wiejskiego jako ucieczki od niekorzystnych zdrowotnie warunków miejskich, głoszona m.in. w *Bukolikach* Wergiliusza (I w. przed Chrystusem), wpływała na popularność willi wiejskich i podmiejskich (*villa suburbana*), rozwijających się w okresie rzymskim, a później w renesansie i z wielkim natężeniem w XVIII w. jako potężny ruch społeczno-gospodarczy i artystyczny. Podmiejskie ogrody willowe, grupowane w większe zespoły terytorialne, budowały użytkowe krajobrazy harmonijne. Wraz z pasmami nadrzecznej zieleni komponowanej wytyczały kierunki oficjalnie rozwijającej się dopiero od 2 połowy XIX w. „architekturę krajobrazu”, rozumianą jako poszukiwanie i budowanie piękna w otoczeniu (środowisku życiowym) człowieka. W tym samym nurcie znalazły się latyfundia charakterystyczne dla końcowego okresu istnienia zachodniego Imperium Rzymskiego. Wokół siedziby mieszkalnej z ogrodem ozdobnym rozciągały się wielkoprzestrzenne tereny upraw rolnych, a więc obszarów produkcyjnych, kształtowanych z troską o ich harmonijną postać krajobrazową. Słynna willa Hadriana z ogrodami rezydencjonalnymi w Tivoli pod Rzymem (II w. po Chrystusie) stała się prekursorskim ogrodowo-parkowym zapisem „pamięci” historycznej, formalnym nawiązaniem do wcześniejszych dokonań kultur objętych wpływami rzymskimi w ramach prowincji wschodnich. W późniejszej kulturze Europy Zachodniej koncepcja ta znalazła sakralne zastosowanie w ruchu kalwaryjskim, związanym stylowo z renesansem i manieryzmem oraz przede wszystkim z barokiem. Doniosłą rangę kulturową zyskały kameralne ogrody domowe w postaci – zamkniętej ścianami obiektu architektonicznego – prywatnej strefy wypoczynku, zwanej perystylem rzymskim. Formalnie dały początek komponowaniu wirydarzy średniowiecznych, stanowiących jeden z obyczajowych wyróżników chrześcijańskiej Europy. W cywilizacji rzymskiej utrwaliła się obyczajowa postawa, związana z zamożnymi warstwami społeczeństwa, traktowania własnego prywatnego ogrodu (miejsca przyjemności) jako centrum życia rodzinnego i elitarnie towarzyskiego oraz jako obszar do prowadzenia własnej, kameralnej pracy intelektualnej. Wedle rzymskich koncepcji, z inspiracji rozważaniami Pliniusza Starszego z jego *Historii naturalnej*, od czasów Juliusza Cezara ogrody zdobiono „rzeźbami” kształtowanymi w materialne roślinnym. Zjawisko to, znane pod nazwą *art topiary* (*ars topiaria*), rozpowszechniało się w epoce renesansu, baroku i występuje w ogrodach wszystkich kontynentów do dzisiaj. Kształtowanie i utrzymywanie elementów „topiarycznych” wymaga wielkiej staranności, umiejętności ogrodniczych i talentu rzeźbiarskiego. W cywilizacji rzymskiej zajmowali się nimi „topiariusze”, którzy wedle niektórych europejskich badaczy sztuki ogrodowej organizowali się w grupy w celu dochodzenia swych praw pracowniczych. Budowali w ten sposób w ramach swej działalności ogrodniczej podwaliny pod ruchy pracownicze, współcześnie znane jako związki zawodowe¹⁹.

¹⁹ Za poglądami profesora Aleksandra Böhma, sprecyzowanymi w ramach lektury: A. Böhm, *The Oxford Companion of Gardens*, Oxford 1991, oraz M. Charageat, *Sztuka ogrodów*, Warszawa 1978. Por. A. Böhm, *Architektura krajobrazu i jej początki*, Kraków 1994, s. 15, 145, przyp. 22, 23. Znakomite omówienie tendencji artystycznych ogrodów rzymskich (jednak z pominięciem nurtu *ars*

c. Średniowiecze

[A] W epoce średniowiecza, przede wszystkim w jego okresie rozwiniętym, tj. od XII do XV w., sztuka ogrodowa towarzyszyła ośrodkom feudalnego porządku epoki, a więc zamkom rycerskim. Najintensywniej rozwijała się w ramach kompleksów kościelno-klasztornych (zwłaszcza katolickich). Te czerpały z doświadczeń późnorzymskich i epoki karolińskiej, a także tradycji i dokonań ogrodowych islamu. Modele kwaterynych ogrodów ozdobnych i użytkowych (zwierzyńce, sady, warzywniki, zielniki, winnice, cmentarze klasztorne) wykrystalizowały się w ośrodkach benedyktyńskich. Rozbudowywane twórczo przez cystersów osiągnęły wysoki poziom kompozycyjny, ogrodniczy, techniczny i inżynierii wodnej. Zakładane jako obiekty o charakterze zamkniętym, izolowanym od otoczenia (*hortus conclusus*), operowały bogactwem materiału roślinnego, dobieranego wedle dogłębnej znajomości jego botanicznych właściwości. Marginalnie, ale w znaczącym stopniu, wystąpił w średniowieczu również nurt ogrodów swobodnych, krajobrazowych, reprezentowany przez ogrody arabsko-sycylijskie i prowansalskie. Te ostatnie wprowadzały sztukę ogrodową w stylistykę renesansową, zapowiadając koncepcje „idealne” i rozwijającą się poetycką wrażliwość na piękno krajobrazów.

[B] Kulturotwórcze osiągnięcia średniowiecznej sztuki ogrodowej wyjątkowo mocno związały się z monastycyzmem chrześcijańskim²⁰. Warto pamiętać, że w regule benedyktyńskiej zapisano obowiązek posiadania ogrodu, przeznaczonego do stałego użytkowania i pielęgnowania przez zakonników. Ogrody, choć zwłaszcza w pierwszych stuleciach średniowiecza skromne kompozycyjnie, stanowiły manifestację naczelną postawy życiowej benedyktynów, zapisanej słowami: *ora et labora* (‘módl się i pracuj’). Dewiza ta wyznaczyła jeden z ważniejszych, ciągle obecny w chrześcijańskiej kulturze europejskiej, modeli realizowania istoty człowieczeństwa. W wymiarze materialnym powszechnie znana i niekwestionowana jest kulturotwórcza i cywilizacyjna ranga cysterskich zgromadzeń zakonnych, wynikająca z ich aktywności gospodarczej, technicznej, artystycznej (architektura), a nade wszystko doskonalenia i szerokiego propagowania technik rolnych i ogrodniczych. Co więcej, cystersi w ramach swej wewnętrznej organizacji stworzyli europejską strukturę powiązań i „kanałów” wymiany informacji i doświadczeń, łącząc pod wspólnymi wartościami całość terytoriów świata zachodniego. W centrum kompleksu klasztornego, otoczonego rozłogiem pól uprawnych gospodarstwa rolnego, urządzano sekwencje ogrodów ozdobnych z wirydarzem, otoczonym ścianami obiektów architektonicznych świątyni i części mieszkalnej. Sam wirydarz stał się najbardziej charakterystycznym typem ogrodu średniowiecznego. Jednownętrzowy, rozmiarowany był na

---

topiaria) znajdujemy w publikacji: K. Rozmarynowska, *W cieniu rzymskiego ogrodu*, [w:] *Zachód. Ogrody – zwierciadła kultury*, op. cit., s. 59-91.

²⁰ Całościowy obraz monastycyzmu europejskiego w jego historycznym rozwoju, z uwzględnieniem zagadnień ogrodowych, znajdujemy w: K. Krüger, *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, Ozarów Mazowiecki 2009.

II. 16. Zachowane renesansowe krajobrazy willowo-rolnicze okolic Florencji, fot. K. Hodor 2007

III. 16. Retained, Renaissance residential-agricultural landscapes around Florence, photo by K. Hodor 2007

planie krzyża greckiego, łacińskiego lub św. Andrzeja (przekątniowego). Przeznaczony do kontemplacji i modlitwy stanowił w strukturze ogrodowej zamkniętą strefę *sacrum*. Pełnił jednocześnie funkcje czysto użytkowe, ze studzienką pośrodku i ziołami leczniczymi w kwaterach. Prosty w zamyśle kompozycyjnym, piękno swe często zawdzięczał jakości artystycznej ścian otaczających go obiektów architektonicznych, ale także starannemu wyważeniu proporcji kwater ogrodowych i ścieżek spacerowych. To właśnie formalny motyw wirydarzowy przez kilka następnych stuleci pozostawał podstawowym przestrzennym modulem kompozycyjnym, który w zwielokrotnieniu tworzył układy planistyczne ogrodów renesansu w stylistyce *all'italiana* i baroku, a nawet jeszcze w XIX w. – zarówno w obiektach klasztornych, jak i świeckich – rezydencjonalnych. Podkreślał również interpretowanie dzieł ogrodowych w kategoriach *sacrum* oraz nierozzerwalnego związku tworzywa roślinnego ze strukturami budowlanymi i zdobnictwem architektonicznym. Do perfekcji doprowadzony język symboli przekształcał ogrody w nośnik i dydaktyczny instrument głoszenia wartości uniwersalnych, fundamentalnych dla życia człowieka. Już w początkach monastycyzmu ogrody klasztorne i pustelnicze stanowiły manifestację nadzwyczajnej wrażliwości na piękno przyrody. Wedle koncepcji św. Bazylego z Cezarei (IV w.), autora przedbenedyktyńskiej reguły zakonnej opartej na pracy i modlitwie, ogród powinien stanowić zieloną „wyspę” wśród dzikiego krajobrazu. Otoczony ścianami lasów, wypełniany miał być bogactwem barwnych kwiatów i śpiewającymi ptakami. Nurt ten rangę wybitną, ponadczasową zyskał za sprawą „proekologicznych” postaw życiowych św. Franciszka z Asyżu, na stałe wkraczając w świadomość społeczeństw europejskich. W okresie rozwiniętego średniowiecza kraje północno-zachodnich obszarów basenu Morza Śródziemnego intensywnie penetrowane były przez kulturowe i cywilizacyjne oddziaływania świata arabskiego. Szczególnie mocno wpływy te zaznaczyły się na Sycylii, gdzie rozwinął się typ parków krajobrazowych oferujących estetykę arabską (m.in. „jubilerskie” elementy drogich szlachetnych kamieni i metali wplatanie w substancję roślinną) oraz finezyjne efekty zapachowe, światłocieniowe, ruchów wiatru na taflach wody, eksponowanie reliktyw „archeologicznych”. Niosły one ze sobą nieznanne jeszcze wtedy rejonom południowej części Półwyspu Apenińskiego wysoko rozwinięte techniki melioracyjne (irygacyjne) oraz plantacje introdukowanych na te tereny roślin egzotycznych. Bawelna, daktyle, banany, cedry, pomarańcze, morele, brzoskwinie stopniowo sta-

wały się uznawanymi za gatunki rodzime, charakterystycznie włoskie. Doświadczenia arabsko-sycylijskie w znaczącym stopniu włączone zostały w asortyment form kompozycyjnych ogrodów renesansu i manieryzmu włoskiego.

d. Renesans (włoski styl ogrodowy)

[A] Stylistyka renesansowa, zapowiadana już w końcowym okresie średniowiecza, tj. w XIV w. (*Trecento*), rozwinęła się przede wszystkim w XV (*Quattrocento*) i XVI w. (*Cinquecento*), oferując bogatą gamę kompozycji formalnie wyrafinowanych, pełnych lekkości, wdzięku i wątków żartobliwych, operujących elementami

II. 17. Zrekonstruowane renesansowe ogrody zamku Villandry (zamki nad Loarą), fot. J. Mitkowski 2005

III. 17. Reconstructed Renaissance gardens of Villandra Castle (castles of the Loire), photo by J. Mitkowski 2005

II. 18. „Szpaler” grabowy renesansowego ogrodu dworu Konopków w Mogilanach pod Krakowem, fot. A. Mitkowska 1975

III. 18. Hornbeam lane of the Renaissance garden of Konopka's manor in Mogilany near Cracow, photo by A. Mitkowska 1975

II. 19. Widok z rejonu Lanckorony na dominantę klasztorną parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej, fot. A. Mitkowska 2008

III. 19. The view from the surroundings of Lanckorona on the monastic dominant of the Pilgrimage Park in Kalwaria Zebrzydowska, photo by A. Mitkowska 2008

architektonicznymi i rzeźbiarskimi najwyższej klasy artystycznej. Traktowane jako miejsca prywatne (z obligatoryjnym przydomowym intymnym *giardino segreto*), pełniły ważną rolę prestiżową i przeznaczane były zwłaszcza do elitarnych zabaw dworskich i szlacheckich. Nadawano im również rangę instrumentu „odradzania” sztuk kultur antycznych. Za klasycznie renesansowe uznawane są ogrody kwateryne *all'italiana*, rozplanowane na wspominanych już średniowiecznych motywach wirydarzowych. Dominowała w nich, przejęta ze starożytności rzymskiej, zgodność kompozycyjna struktur architektonicznych z tworzywem roślinnym. Najliczniejszą grupę tworzyły ogrody rezydencjonalne typu *villa suburbana*, znane w starożytności, lecz w renesansie doprowadzone do perfekcji funkcjonalnej, formalnej i treściowo-symbolicznej. Podobnie jak w kulturze rzymskiej, grupowane w większe kompleksy terytorialne, tworzyły wyraziste obszary harmonijnych krajobrazów komponowanych. Wykorzystując zastane walory topograficzne i przyrodnicze, zwłaszcza w układach tarasowych (*Cinquecento*), wielowiętrzych, w grę kompozycyjną włączały odległe atrakcje widokowe zarówno kulturowe (kopuły, wieże kościelne, zamki średniowieczne okolicznych terenów), jak i naturalne (łańcuchy górskie, kompleksy leśne, skały, wody morskie, tafle jezior). Atrakcje te podziwiano z rozbudowanej w renesansie włoskim formy belwederu ogrodowego, będącego specjalną budowlą z platformą widokową. Wyposażane były w liczne artefakty i specyficzne elementy funkcjonalno-formalne takie jak: architektura ogrodowa, rzeźba ogrodowa, fontanny, grotty, labirynty, kolumnady, eksedry, teatry ogrodowe, rampy, schody terenowe, balustrady, mury oporowe, boskiety, zielone ściany, nimfea, naumachie. W nurcie dydaktycznym, w nawiązaniu do rozwoju badań naukowych, zakładano liczne ogrody botaniczne, utrzymywane zazwyczaj w stylistyce *all'italiana*. Kategorię specjalną stanowiły, urządzone na tarasach terenowych oraz na koronach dawnych, średniowiecznych fortyfikacji, ogrody wiszące, zadziwiające swym nieoczekiwanym usytuowaniem ponad głowami widzów.

[B] Zgodnie z istotą twórczości renesansu włoskiego (i europejskiego), także w dziełach ogrodowych tej epoki skupiano się na poszukiwaniu piękna idealnego. Istotę piękna określano w ramach, nawiązujących do tradycji greckich, koncepcji Leona Battisty Albertiego, twórcy rozwiniętych wizji kształtowania ogrodów podmiejskich rezydencji willowych (*villa suburbana*). Programowo zmierzano do uzyskiwania idealnej harmonii, wynikającej z zastosowania prawidłowych proporcji poszczególnych składowych dzieła. Ideały te z powodzeniem stosował i doskonalił Andrea Palladio (XVI w.), który dla willi podmiejskich zalecał (i realizował w regionie Veneto) idealnie harmonijny związek ogrodu i otaczających go krajobrazów. Troska o wysoki poziom artystyczny ogrodów i krajobrazów wyznaczyła długofalowe kierunki dostrzegania znaczenia piękna dla psychiki człowieka. Zalecane przez autorów traktatów teoretycznych otwieranie ogrodów na zastane sytuacje pejzażowe rozwijało nowoczesne koncepcje traktowania krajobrazu jako miernika jakości życia (systemy willowe, harmonijne krajobrazy gospodarstw rolnych). Nasilały się, intensywniej rozwinięte w stylistyce manierystycznej (2 połowa XVI w.), tendencje

do uznawania fragmentów terenu i dzikiej przyrody wprost za teren ogrodowy. Za sprawą zapoczątkowanych przez Kreszczentyna (XIII/XIV w.) modelowych propozycji kształtowania ogrodów, publikowanych (podobnie jak w okresie rzymskim) w traktatach naukowych dotyczących rolnictwa i architektury, zrodziła się aktualna do dzisiaj metoda formowania ogrodów i terenów krajobrazowych o charakterze parkowym, stanowiąca wypadkową wieloaspektowych prac studialnych, wizji poetyckich, talentu projektanta i zaangażowania „inwestora” (Alberti, Martini, Filarete, Colonna). Fascynacja starożytnymi dokonaniem, spleciona ze świadomością wagi działań studialnych (naukowych), prowadziła do wykonywania przez twórców ogrodowych badań terenowych w strefach pozostałości kompozycji rzymskich (Domus Aurea, willa Farnesina), dając początek nowoczesnej archeologii. Do tworzenia roślinnego podchodzono profesjonalnie, ze znajomością gatunków rodzimych i introdukowanych egzotów. Szerokiemu propagowaniu tej wiedzy służyły rozwijające się w miejskich ośrodkach kultury i nauki (m.in. Ferrara, Florencja, Padwa) ogrody botaniczne, stanowiące zespolenie estetycznych zasad komponowania ogrodów z ich funkcjami dydaktycznymi. W wymiarze światowym stały się one stałym, aktualnym także i dzisiaj instrumentem edukacyjnych działań na rzecz społeczeństw. Za koncepcję modelową tej kategorii ogrodów uznawana jest wyspa Citera (Kythera), stanowiąca poetycką wizję Francesco Colonna (2 połowa XV w.), nakreśloną w *Hypnerotomachii Poliphili*. Wiedza i umiejętności oraz eksperymenty techniczne i konstrukcyjne swój poligon doświadczalny znajdowały w ogrodach rezydencjonalnych. To wtedy dobitnie wskazano rangę możliwości technicznych w celu uzyskiwania wyrafinowanych efektów kompozycyjnych. Technika w służbie sztuce budowała zaskakujące sytuacje architektoniczne i rzeźbiarskie, podnoszące piękno wnętrza ogrodowych (kolumnady, mury oporowe, rampy terenowe). Najznakomitsze efekty estetyczne, połączone z elementami niespodzianki, uzyskiwano w skomplikowanych, mocno rozbudowanych systemach hydrotechnicznych, zwanych gramami wodnymi. Tworzywo wodne, ujęte w ramy atrakcyjnych form rzeźbiarskich i skomplikowanych urządzeń hydrotechnicznych, budowało scenerie ogrodowe o wysokich walorach artystycznych. Popularny w renesansie typ ogrodów wiszących stał się inspiracją dla dalszych poszukiwań w zakresie wprowadzania roślinności w struktury zwartej zabudowy miejskiej. Ciągłe pozostaje wytyczną w urządzaniu współczesnych, istotnych dla podnoszenia jakości życia w układach urbanistycznych, ogrodów: dachowych, pionowych i ścian zielonych.

e. Manierizm (epoka renesansu, *Cinquecento*)

[A] W epoce *Cinquecento*, w 2 połowie XVI w., równoległe z czystymi formami renesansu włoskiego (*all'italiana*), rozwinął się manierystyczny styl ogrodowy. Wyrastając z tendencji epoki humanizmu i odrodzenia kultury Grecji i Rzymu, w istocie swojej stał się manifestacją przełamania i odchodzenia od formalnych zasad

II. 20. Taras widokowy ciągu schodów terenowych w kalwarii Bom Jesus di Braga, fot. K. Łakomy 2008

III. 20. Observation deck of the terrain stairs sequence in Bom Jesus di Braga Calvary, photo by K. Łakomy 2008

III. 21. Struktura inżynierska ciągu monumentalnych schodów terenowych kalwarii Bom Jesus di Braga, fot. K. Łakomy 2008

III. 21. Engineering structure of the monumental terrain stairs sequence in Bom Jesus di Braga Calvary, photo by K. Łakomy 2008

II. 22. Leśny park pielgrzymkowy kalwarii w Wejherowie (Pomorze Gdańskie), fot. K. Fąfara 2006

III. 22. Silvan pilgrimage park in the Wejherowo Calvary (Gdańsk Pomerania), photo by K. Fąfara 2006

kompozycyjnych włoskiego stylu ogrodowego, rezygnacji z obowiązujących schematów i antycznych kanonów piękna. Głosząc pochwałę ideału *gentiluomo*, czyli człowieka wykwińskiego, doskonale edukowanego erudyty, obeznanego w dobrych manierach, z wytwornym smakiem (gustem) i wyrafinowanym wyczuciem form – twórcy dzieł manierystycznych za cel naczelny postawili sobie osiągnięcie piękna przewyższającego estetykę czysto renesansową. W ogrodach tej stylistyki twórczo rozbudowywano wzorce zgeometryzowanej klasyki renesansowej na rzecz wyraźnej swobody planistycznej. Wnętrza ogrodowe pełne były spontaniczności, form oryginalnych, niekonwencjonalnych i zaskakujących, eksponowania natury w jej formach

pierwotnych. Nastroje tajemniczości potęgowane były grupami rzeźb z tufów wulkanicznych, w pozach niespokojnych, wyłaniających się z gęstej roślinności, a także starannie komponowanymi efektami światłocieniowymi. Chętnie stosowano nimfea, grotty ogrodowe i inne oryginalne obiekty architektoniczne (kaplice, młyny), a także gry wodne, strumienie z kaskadami, „łańcuchy” wodne. Finezyjne powiązania widokowe między częściami ogrodu wyprowadzano również daleko poza świadomie zacierane granice obiektu, wykorzystując efekty widoków zapożyczonych. Wiązane z lokalnymi sytuacjami przyrodniczymi i tradycjami historycznymi, nasycane były wątkami treściowymi i symbolicznymi, elementami narracyjnymi o tematyce filozoficznej, religijnej i historycznej. Ciągłe niedoceniane przez badaczy sztuki ogrodowej, w istocie swojej stanowiły pełną już i dojrzałą zapowiedź krajobrazowego nurtu ogrodowego, rozwijającego się dopiero dwa stulecia później, a nazywanego stylem angielskim. Dzieła manierystyczne realizowały integralne zespolenie wartości przyrody i kultury (materiału roślinnego z architekturą i innymi artefaktami). Ogród stanowił świadomy splot elementów natury, sztuki, techniki i nauki (np. willa Castello pod Florencją, willa Demidoff w Pratolino).

[B] Przyjęcie jako naczelnej postawy twórczej *genius loci*, tj. wydobywanie przez projektanta zastanych walorów miejsca, kierowało uwagę użytkowników ku dokonaniom epok minionych, budując postawy szacunku dla tych osiągnięć, i zachęcało do utrzymywania ciągłości tradycji regionu. W ogrodach manifestowano „pamięć historyczną” i pochylano się nad świadectwami archeologicznymi. Na przykład willa Petraina na obrzeżach Florencji, należąca do słynnej grupy podmiejskich rezydencji willowych rodu Medyceuszy, stała się symbolem rozumnego gospodarowania terenami rolnymi, których urządzenie zespolono ze śladami gospodarstwa rzymskiego, akcentując dobitnie tożsamość kulturową regionu. We współczesnej teorii „architektury krajobrazu” stale poszukujemy metod uzyskiwania takich właśnie efektów formalnych i ideowych, wysoko cenionych w ramach tendencji rozwojowych poszczególnych krajów wspólnoty europejskiej (Unii Europejskiej). W takim podejściu do dzieła ogrodowego, zespolonego w nierozzerwalną całość formalną z kubaturami mieszkalnymi i rozłogami pól uprawnych, rysowały się przyszłościowe koncepcje urządzania struktur przestrzennych w postaci produkcyjnych krajobrazów parkowych, w pełni harmonijnych, budujących przyjazne człowiekowi otoczenie (środo-wisko życia). W polu zainteresowań twórców renesansowych znalazły się wątki treściowe, w tym religijne, nadające kompozycjom ogrodowym charakteru *sacrum* krajobrazowego (np. Sacro Bosco w Bomarzo, ogrody Medyceuszy w Pratolino – dziś nazywane willą Demidoff). To właśnie stylistyka manierystycznego świętego parku najchętniej stosowana była w zapoczątkowanym pod koniec XV w., a intensywnie rozwijającego się od końca XVI w. nurcie plenerowych sanktuariów kalwaryjskich²¹. Te, stanowiąc splot elementów przyrodniczych i architektonicznych, stawały się charakterystycznymi znakami w krajobrazie, manifestującymi katolickie

²¹ A. Mitkowska, *Polskie kalwarie*, op. cit., passim.

Il. 23. Oś kompozycyjna (aleja ogrodowa) barokowej części Ogrodów Boboli we Florencji, fot. K. Hodor 2007

Ill. 23. Compositive axis (garden avenue) of the Baroque part of Boboli Gardens in Florence, photo by K. Hodor 2007

Il. 24. Barokowe ogrody rezydencjonalne Charlottenburg, fot. K. Łakomy 2007

Ill. 24. Baroque residential gardens Charlottenburg, photo by K. Łakomy 2007

Il. 25. Wirydarz barokowy w Braga (Portugalia), fot. K. Łakomy 2008

Ill. 25. Baroque viridary in Braga (Portugal), photo by K. Łakomy 2008

wartości życiowe. Typologicznie, mieszcząc się w kategorii dzieł ogrodowych, licznie zakładane były w wielu krajach europejskich (Włochy, Hiszpania, Austria, Słowacja, Polska, Węgry)²². Realizując naczelną założenia religijne i kultowe, niejako mimochodem wniosły istotny wkład w kulturę europejską (i światową). Stały się m.in. wzorcem dla współcześnie rozwijającej się „turystyki pielgrzymkowej”. Dały szerokim rzeszom ludności klas niższych piękne obszary parkowe, nasycone często znakomitymi dziełami architektonicznymi (kościóły i kaplice kalwaryjskie), rzeźbiarskimi i malarskimi (wyposażenie kościołów i kaplic pielgrzymkowych), funk-

²² *Atlante dei Sacri Monti, op. cit., passim.*

cjonując jako tereny powszechnie dostępne, przeznaczone dla demokratycznego użytkowania. Realizując naczelną ideową założenia koncepcji kalwaryjskiej w postaci narracji scen Męki Chrystusa i założeń religii chrześcijańskiej, stały się wzorcem dla chętnie dziś zakładanych dydaktycznych parków tematycznych. Pomyślane jako terytorialna strefa *sacrum*, z pobudek religijnych stawały się obszarami pełnej ochrony przyrody, wyprzedzając o trzy stulecia koncepcje tworzenia rezerwatów przyrody i parków narodowych.

f. Barok (francuski styl ogrodowy)

[A] Epoka baroku przyniosła dzieła ogrodowe uznawane za najbardziej spektakularne wśród wszystkich dokonań w tej kategorii. Związane z gloryfikacją życia bogatej szlachty, magnaterii i dworów królewskich, a także postawami hedonizmu, zaowocowały wielkoprzestrzennymi obiektami rezydencjonalnymi. Na pierwszy plan wysuwała się chęć uzyskiwania maksymalnego bogactwa, ozdobności i koncepcji budowania dzieła sztuki, czyli tworzenia człowieka lekceważącego istniejące już walory miejsca (przyrodnicze i kulturowe). Pomimo realizowania programowych tendencji do pełnej dominacji człowieka nad przyrodą, w praktyce znaczna część ogrodów barokowych (zwłaszcza w szkole włoskiej) odznaczała się mistrzowskimi efektami „dialogu” z otaczającymi go krajobrazami zarówno miejskimi, jak i otwartymi (zielonymi). Wiodące pozostawało dążenie do uzyskiwania efektów scenograficznych oraz iluzjonistycznych, w tym formowanych kulisowo zielonych ścian, optycznie wydłużających często wielokilometrowe osie kompozycyjne, rozbudowywane w systemy kanałów ogrodowych. Konstruowano „zielone” salony do zabaw dworskich, wypełniano kompozycje grupami rzeźbiarskimi najwyższej klasy artystycznej i sztukami wodnymi (fontanny, kaskady, teatry wodne, baseny, nimfea, tarasy, monumentalne mury oporowe z balustradami, zdobione detalem architektonicznym o charakterze pałacowym, cieplarnie). Charakterystyczne było wyrafinowane i skomplikowane zdobienie parterów (kwater ogrodowych). Układy osiowe, promieniste (gęsie stopki), zwielokrotnione nasadzenia alejowe, monumentalne szpalerki, sekwencje gabinetów, boskiety, labirynty ogrodowe oferowały widzowi swoisty stylizowany i wyidealizowany „spektakl natury”, modelowanej wedle wizji artystycznej, z zastosowaniem skomplikowanych form topiarycznych, podkreślany efektami światłocieniowymi i kontrastami kolorystycznymi. Większość ogrodów rezydencjonalnych, zwłaszcza szkoły francuskiej („lenôtowskiej”), izolowano od majątków ziemskich (gospodarstw rolnych), koncentrując się na uzyskiwaniu efektów prestiżowych i zabawowych. Popularne były, chętnie użytkowane, zwierzyńce i menażerie. Odcinając się od źródeł finansowania, dających możliwość utrzymania tak rozbudowanych obiektów, zapoczątkowano mechanizmy zmierzające do kryzysu sztuki ogrodowej. Fascynacja nadmierną geometryzacją i symetrią zaprowadziła stylistykę ogrodową ku formom klasycystycznym, w których zagubiono piękno kompozycyjne, charakterystyczne dla wiodącej w sztuce ogrodowej baroku szkoły „lenôtowskiej”.

Il. 26. Późnobarokowy wirydarz w średniowiecznym klasztorze Santa Chiara w Neapolu, fot. A. Mitkowska 2009

Ill. 26. Late Baroque virydary in medieval monastery Santa Chiara in Naples, photo by A. Mitkowska 2009

Il. 27. Barokowe fragmenty ogrodów królewskich w Wilanowie, fot. K. Hodor 2006

Ill. 27. Baroque part of the royal gardens in Wilanów, photo by K. Hodor 2006

Il. 28. Parter rokokowego ogrodu pałacowego w Curria (Portugalia), fot. Ł. Moszkowicz 2012

Ill. 28. Ground-floor of the rococo palace garden in Curria, photo by Ł. Moszkowicz 2012

[B] Choć we wszystkich dotychczasowych epokach stylowych, poczynając od kultur starożytnych, kompozycje ogrodowe stawały się specyficznymi dziełami sztuki, to dopiero twórcy obiektów barokowych programowo i faktycznie nadali tej kategorii artystycznej działalności rangę w pełni uprawnionego tworu geniuszu projektanta. Zapoczątkowali zatem ważny nurt budowania w świadomości społecznej doceniania aspektów estetycznych rozmaitych typów terenów zieleni komponowanej. Co więcej, pojawiło się programowe realizowanie dojrzałej koncepcji budowania postaci i wnętrz krajobrazowych (w tym ogrodowych) wedle wszechobecnej w twórczości barokowej zasady syntezy sztuk (*Gesamtkunstwerk*). Oba wspomniane nurty w kolejnych epokach, z mniejszym lub większym powodzeniem, próbowano realizować w różnych

II. 29. Drezno, Zwinger, partery ogrodowe rokokowej rezydencji, fot. K. Łakomy 2007

III. 29. Drezno, Zwinger, ground-floors of the rococo residential garden, photo by K. Łakomy 2007

II. 30. Ikonografia rokokowych ogrodów klasztoru OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie, fot. K. Hodor 2008

III. 30. The iconography of the Carmelite Fathers' rococo gardens, Cracow, photo by K. Hodor 2008

III. 31. Parterzy haftowe rezydencji w Serra do Bussaco (Portugalia), fot. Ł. Moszkowicz 2012

III. 31. The embroidering garden ground-floors in the Serra de Bussaco residence, photo by Ł. Moszkowicz 2012

dziedzinach działalności artystycznej (architektura, urbanistyka, krajobraz i ogrody). Także współcześnie stanowią model, do którego próbują dochodzić specjaliści: architekci krajobrazu, planiści przestrzenni, urbaniści. Wspomniany już barokowy „dialog” z otoczeniem krajobrazowym budował fundamenty nowoczesnego podejścia do kształtowania wieloprzestrzennych struktur terytorialnych (krajobrazowych), oferujących piękno krajobrazów kulturowych, tętniących różnymi sposobami ich użytkowania (w tym funkcjami produkcyjnymi). Wykorzystywano w nich na wielką skalę pejzażowe efekty scenograficzne, tak jak się to działo w różnych regionach Włoch, zwłaszcza jednak na terenach północnowłoskich (Piemont, Lombardia, Veneto, Liguria). Wykorzystując uzyskiwane wtedy zachowane efekty kompozycyjne, współcześnie tworzone są strefy krajobrazów chronionych, m.in. takie jak *Parco Fluviale del Po – Corona*

II. 32. Krajobrazowy fragment ogrodów Sanssouci, fot. K. Łakomy 2007

III. 32. Scenic part of the Sanssouci gardens, photo by K. Łakomy 2007

II. 33. „Domek Gotycki” w ogrodach „Arkadia” pod Nieborowem, fot. M. Siewniak 2006

III. 33. “Gothic House” in the Arkadia gardens near Nieborów, photo by M. Siewniak 2006

II. 34. Bangkok, współczesna stylistyka ogrodu dalekowschodniego, fot. J. Mitkowski 2008

III. 34. Bangkok, contemporary style of the Far Eastern garden, photo by J. Mitkowski 2008

Verde w Piemontcie („Park Rieczny Padu – Zielony Pierścień”). Szczególnie znaczącym osiągnięciem baroku stała się wprowadzana na szeroką skalę w struktury miejskie zielen komponowana, uwzględniająca w takich układach przestrzennych również niektóre ogrody rezydencjonalne. Stała się ona zaczątkiem współcześnie urządzanych systemów zieleni miejskiej, istotnych dla podnoszenia jakości życia w obszarach intensywnej miejskiej zabudowy. Co więcej, to wtedy zapoczątkowano faktyczną realizację koncepcji konstruowania układów urbanistycznych, budowanych sekwencjami ogrodów ozdobnych, prywatnych i publicznych, splecanych w nierozzerwalną całość z kanwą planistyczną wielkomiejskiej zabudowy układów urbanistycznych (barokowy Rzym, Nancy, Paryż, Warszawa – Oś Saska).

g. Rokoko (oświecenie), klasycyzm (romantyzm) – XVIII wiek, 1 połowa XIX wieku (angielski styl ogrodowy, krajobrazy rolne)

[A] Styl rokokowy w sztuce traktowany bywa zazwyczaj jako faza końcowa baroku. W istocie był krótkotrwałą, lecz wyrazistą tendencją kompozycyjną, przeciwstawiającą się obowiązującym w XVII i 1 połowie XVIII w. takim cechom jak: monumentalność, masywność bryły, stosowanie antycznych porządków architektonicznych. W sztuce ogrodowej stopniowo rezygnowano z wielkiej skali obiektów, bezwzględnego rygoru geometrycznego i prostokreślnej osiowości na rzecz budowania kameralnych wnętrz ogrodowych, o lekkiej, często frywolnej ornamentyce, a przeznaczonych do zabaw, wypoczynku i wyciszenia. Wyraźnie zmierzano ku formom naturalnym, delikatnie stylizowanym, z zastosowaniem krzywizn wklęsło-wypukłych i eliptycznych oraz kształtów wachlarzowych, budując zaczątki formalnych rozwiązań stylu angielskiego (krajobrazowego). Zwrot ku kolejnemu w historii ogrodów odkrywaniu walorów natury, tworzeniu nastrojów bukolicznych i arkadyjskich, poetyckich i melancholijnych oraz dynamicznemu, nieregularnemu kształtowaniu roślinności – zapowiedział pełną romantyczną nieregularność „angielskiego” ogrodu krajobrazowego. Dominującym typem kompozycji ogrodowych stylu angielskiego pozostawały obiekty rezydencjonalne, sprzężone z terytoriami majątków ziemskich (gospodarstw rolnych). W obiektach tych, zgodnie z założeniami wiodącej dla stylu angielskiego, a znanej z epok wcześniejszych, twórczej postawy *genius loci*, mocno akcentowano zastane sytuacje topograficzne, realizując w różnych okresach i regionach kategorie estetyczne *picturesque*, *beautiful* i *sublime*. W kompozycjach ogrodowych (parkowych) operowano zatem głównie materiałem roślinnym wzbogacanym elementami wodnymi (jeziora, strumienie, „rzeka angielska”), zmierzając do uzyskiwania nastrojów inspirowanych wyobraźnią twórców malarstwa pejzażowego Włoch XVI i XVII w. oraz brytyjskich (i europejskich) XVIII i XIX w.

[B] W nawiązaniu do pojawiających się we włoskim kręgu kulturowym już w 2 połowie XVI w. tendencji ogrodowych *gentiluomo*, człowiek miał stać się mistrzem kształtowania krajobrazu i obserwatorem przyrody. Punkt ciężkości sztuki ogrodowej przesunął się zatem z formowania wyrafinowanych, ozdobnych kompozycji o charakterze czysto zabawowym, towarzyskim, elitarnym i prestiżowym na kształtowanie krajobrazów parkowo-rolnych i ogrodów rezydencjonalnych, stanowiących centrum majątków ziemskich (gospodarstw rolnych). Styl angielski w pełni rozwinął więc postawy stałego poszukiwania harmonijnych postaci krajobrazu kulturowego (funkcjonalnego, produkcyjnego), wskazując faktyczne początki nowoczesnej „architektury krajobrazu”. To wtedy zaczęły rozwijać się ruchy świadomego „upiększania” krajobrazów, zarówno otwartych (zielonych), jak i miejskich – rozwijających się intensywniej w miastach XIX w. Tendencje te do dzisiaj stanowią inspirację dla poszukiwania metod estetycznego formowania środowiska życia człowieka. Zapoczątkowany w epoce oświecenia (koniec XVII – początek XIX w.) rozwój nowoczesnych badań naukowych przełożył się na wzmożone zainteresowanie właściwościami materiału roślinnego w ramach rozwoju nauk botanicz-

Il. 35. Krajobrazowy ogród rezydencjonalny w Galinach (Warmia), fot. A. Mitkowska 2005

Ill. 35. Scenic residential garden in Galiny (Warmia district), photo by A. Mitkowska 2005

Il. 36. Roślinność Ogrodu Botanicznego we Wrocławiu, fot. A. Mitkowska 2005

Ill. 36. Vegetation of the Botanical Garden in Wrocław, photo by A. Mitkowska 2005

Il. 37. Centralna część parku Jordana w Krakowie, fot. A. Mitkowska 2006

Ill. 37. Central part of the Jordans' Park in Cracow, photo by A. Mitkowska 2006

nych. W kompozycjach ogrodowych miejsce znaczące zajęły ogrody botaniczne oraz specjalistyczne ich odmiany w postaci arboretów i ogrodów dendrologicznych. Te z kolei wpływały na dalszy rozwój specjalistycznych badań naukowych (dendrologia, arborystyka). W polskich realiach politycznych utraconej niepodległości ogrody rezydencjonalne polskich rodów arystokratycznych za sprawą ich fundatorów i właścicieli (Izabela Czartoryska, Helena Radziwiłłowa) stawały się ważnymi centrami kultury i patriotyzmu, ośrodkami artystycznymi i intelektualnymi, pielęgnującymi polską kulturę i jej tradycje. Wpływały także na kształtowanie tendencji stylowych w architekturze. Na przykład pochodzący z końca XVIII w. Domek Gotycki z Grotą Sybilli w Arkadii pod Nieborowem uznawany jest za wczesny sygnał historyzmu w architekturze 2 połowy XIX w.

h. Historyzm, naturalizm, secesja – od 2 połowy XIX wieku do początku XX wieku (angielski styl ogrodowy, zieleń miejska)

[A] W konsekwencji postaw romantycznych do ogrodów wkraczały ponownie, mocno ograniczane w początkowym okresie stylu angielskiego, artefakty, w tym specjalne budowle architektoniczne w postaci ruin ogrodowych, nawiązujących do tradycji epok historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem własnej narodowej historii. W krajach europejskich oznaczało to popularność eksponowania w ogrodach pamiątek średniowiecza (ruiny zamków gotyckich). Jak już wspomniano, często pierwsze budowle neogotyku pojawiały się właśnie w kompozycjach ogrodowych. W konsekwencji dalszego zainteresowania i fascynacji (często nadmiernej) właściwościami tworzywa roślinnego, kształty ogrodów zmierzały do form naturalistycznych oraz eksponowania egzotycznych roślin w znacznym ich nagromadzeniu. Tendencje te prowadziły do kryzysu kompozycyjnego w kształtowaniu ogrodów. Koniec XIX w. przyniósł wzrost zainteresowania zarówno uzyskiwania wybitnych efektów estetycznych w wymiarze planistycznym, jak i budowania wnętrza ogrodowych, prowadząc do rozpowszechniania stylistyki ogrodów „kaligraficznych”. Te stały się zaczątkiem wprowadzania do dzieł ogrodowych form secesyjnych (twórczość ogrodowa Antonio Gaudiego). W okresie tym rangę wiodącą zyskały obszary komponowanych terenów zieleni o charakterze publicznym, wplatanie w układy urbanistyczne (zieleń miejska, promenady, parki miejskie, koncepcje miast-ogrodów).

[B] Skupienie uwagi na konstruowaniu systemów publicznej zieleni miejskiej dało impuls do kształtowania koncepcji planistycznych i kompozycyjnych w nowoczesnej urbanistyce, w której wiodącą stawała się troska o zdrowe warunki życia. Na przykład proces przebudowy Paryża w latach 1852-1870, nadzorowany przez G.E. Haussmanna, w znacznym stopniu zaowocował rozbudowanymi systemami zieleni komponowanej, składającymi się z: bulwarów, nasadzeń alejowych (promenady), skwerów, placów, parków miejskich, obrzeżnych parków leśnych i pasmowych układów ogrodów, zakładanych na terenach dawnych fortyfikacji. Kulminacją takich dążeń w urbanistyce stała się idea miasta-ogrodu Ebeneзера Howarda, która miała stać się odpowiedzią na problemy społeczne i gospodarcze Anglii końca XIX w. Miasto miało zapewniać mieszkańcom życie w bliskim kontakcie z naturą, przy jednoczesnej łatwej dostępności obiektów handlowych, użyteczności publicznej i miejsc pracy. Koncepcje te wywarły istotny wpływ na rozwój europejskiej urbanistyki całego XX w., w tym urządzania „osiedli-ogrodów”. Ciekawym nurtem sztuki ogrodowej końca XIX w., wzbogacającym obszary zieleni miejskiej, pozostają ogrody jordanowskie, przeznaczone przede wszystkim dla intensywnego, sportowego użytkowania przez dzieci i młodzież, w praktyce doprowadzając do krystalizowania się w nich znaczących w społecznościach lokalnych ośrodków, kształtujących kulturalno-patriotyczne postawy młodego pokolenia. Świadectwem tego nurtu pozostaje Park doktora Henryka Jordana w Krakowie z 1888 r., powstały na terenach po wy-

stawie przemysłowo-rolniczej z 1887 r. Oprócz kompozycji o charakterze ogrodowym (parkowym), w obszarach miasta rezerwowano zielone tereny przeznaczone do codziennej rekreacji. Tak jak w przypadku krakowskich Błoń, Parco del Valentino w Turynie i głośnego Central Parku na Manhattanie w Nowym Jorku, wykorzystywano do tych celów tereny posiadające wyrazistą, istotną dla miasta tożsamość miejsca. Tereny publicznej zieleni miejskiej wzbogacały się również o przystosowywane do tych celów obszary ogrodowe, pozostające po popularnych w końcu XIX w. wystawach ogrodniczych, handlowych czy przemysłowych. Te funkcjonowały okresowo, mając zasięg lokalny, kontynentalny (międzynarodowy), a czasem nawet światowy²³. Same wystawy, w dyspozycji przestrzennej mające charakter ogrodowy, stawały się nośnikami propagowania postępu, popierania i rozpowszechniania dobrych technik ogrodniczych, skupienia uwagi producentów i konsumentów na jakości produktów handlowych. Coraz większe znaczenie zyskiwało wprost docenianie walorów dzikiej przyrody i budowanie świadomości konieczności jej skutecznej ochrony. 2 połowa XIX w., zwłaszcza w środowiskach projektantów ogrodów i terenów zieleni, doprowadziła w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej do stworzenia profesjonalnych koncepcji ochrony przyrody, w tym rezerwatów przyrody i parków narodowych. Najstarszy Park Narodowy Yellowstone został utworzony w 1872 r. Powszechnie w tym właśnie ruchu ochrony przyrody upatruje się początków nowoczesnej „architektury krajobrazu”²⁴.

3. Konkluzje

Przytoczony tu chronologiczny przegląd rozwoju idei komponowania roślinności wskazuje, że ogrody w każdej epoce stylowej, poczynając od kultur starożytnych do początku XX w., odgrywały znaczącą rolę kulturotwórczą, przybliżając ich użytkownikom nowatorskie koncepcje artystyczne i techniczne. W kolejnych okresach stylowych twórcy ogrodów wprowadzali do swoich projektów rozwiązania inżynierskie i artystyczne, które stawały się zaczątkiem istotnych tendencji cywilizacyjnych i artystycznych. Mówiąc inaczej, ogrody to nie tylko (jak wiemy od dawna) „zwierciadła kultury”, lecz wielokrotnie ich rozwój wpisywał się w kształtowanie niektórych tendencji rozwoju cywilizacyjno-kulturowego.

Również w zakresie czysto architektonicznym w niektórych dziełach ogrodowych mamy do czynienia z budowlami, które na trwałe wpisały się jako prekursorskie w dzieje architektury europejskiej i poszczególnych krajów. Na przykład

²³ Problematyce wystaw ogrodniczych poświęcono ostatnio rozprawę: K. Kimic, *Wystawy ogrodnicze jako szczególny rodzaj ogrodów – wiodące wartości w ujęciu historycznym w relacji do czasów współczesnych*, [w:] *Współczesna ranga ogrodów zabytkowych*, op. cit.

²⁴ Najnowszy w polskim piśmiennictwie naukowym rys amerykańskiej architektury krajobrazu znajdujemy w książce: M.Z. Wilczkiewicz, *Kierunki rozwoju architektury krajobrazu w Stanach Zjednoczonych*, Kraków 2013, *passim*.

pielgrzymkowy park krajobrazowy Kalwarii Zebrzydowskiej („Światowe Dziedzictwo” UNESCO), oprócz manifestowania walorów duchowych (niematerialnych), pejzażowych i ogrodowych, wszedł do polskiej historii sztuki jako wybitny przykład dziedzictwa architektonicznego w postaci zespołu kaplic kalwaryjskich, reprezentujących unikatowy na terenach Małopolski manieryzm niderlandzki, z pierwszym zastosowaniem w epoce baroku budowli sakralnej rozmiarzonej na planie eliptycznym (Dom Kajfasza), czy prekursorskiej w Małopolsce świątyni dwupoziomowej, zrealizowanej w kościele Grobu Matki Bożej. Kompozycje ogrodowe stawały się również instrumentem propagowania oryginalnych form stylistyki architektonicznej, chociażby w dziełach ogrodowych Antonio Gaudiego z początku XX w., przepełnionych estetyką secesyjną, w oryginalnej odmianie reprezentowanej wprost (i tylko) przez Gaudiego.

Ponadczasowym osiągnięciem sztuki ogrodowej pozostaje jednak stała troska o piękno krajobrazu. Poczynając od Mezopotamii, Egiptu, Grecji i Rzymu, przez nurty średniowieczne i renesansowe, w stylistyce manierystycznej osiągnięto pełnię krajobrazowego podejścia do formowania dzieł ogrodowych, z obligatoryjnym osadzaniem koncepcji formalnych w zastanych sytuacjach pejzażowych (kulturowych i przyrodniczych). W 2 połowie XVIII i na początku XIX w. w ramach stylu angielskiego ukształtowano ideowe fundamenty nowoczesnej „architektury krajobrazu”. Ta współcześnie oferuje najszersze kompleksowe uchwycenie zagadnień gospodarowania przestrzeniami życiowymi człowieka przez terytorialne formowanie harmonijnych krajobrazów produkcyjnych. Obejmuje wszystkie aspekty otoczenia człowieka, przyrodnicze i kulturowe, pielęgnowania tradycji, manifestacji tożsamości kulturowej regionów i mikroregionów, przy jednoczesnej dbałości o komfort życia mieszkańców. I choć w formie oficjalnego zawodu rozpowszechniona jest już od stu kilkudziesięciu lat, ciągle pozostaje niedoceniana przez niektóre społeczeństwa i ich elity, w tym polskie. Wymaga zatem ciągle szerokiego propagowania i działalności informacyjnej, zmierzającej do kreślenia obrazu jej faktycznej rangi w nowoczesnych społeczeństwach.

Literatura

- [1] *Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Compessi devozionali europei*, (ed.) A. Barbero, Novara 2001.
- [2] Bogdanowski J., *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.
- [3] Böhm A., *Architektura krajobrazu i jej początki*, Kraków 1994.
- [4] Charageat M., *Sztuka ogrodów*, Warszawa 1978.
- [5] Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.
- [6] Giusti M.A., *Restauro dei giardini. Teorie e storia*, Firenze 2004.
- [7] Hobhouse P., *Historia ogrodów*, Warszawa 2005.

- [8] Jagiełło M., Brzezowski W., *Ogrody na Śląsku*, t. I: *Od średniowiecza do XVII wieku*, Wrocław 2013.
- [9] Krüger K., *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, Ożarów Mazowiecki 2009.
- [10] Lichaczow D., *Poezja ogrodów. O semantyce stylów ogrodowo-parkowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
- [11] Majdecki L., *Historia ogrodów*, t. 1: *Od starożytności po barok*, Warszawa 2007; t. 2: *Od XVIII wieku do współczesności*, Warszawa 2009.
- [12] Mitkowska A., *Europejskie ogrody geometryczne*, „Archeton”, 4/2002, s. 18-21.
- [13] Mitkowska A., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. I: *Od starożytności do renesansu*, Kraków 2012.
- [14] Mitkowska A., Łakomy K., Hodor K., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. II: *Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Kraków 2013.
- [15] Mitkowska A., *Ogrody swobodne, czyli fascynacja naturą dziką i tajemną*, „Archeton”, 2/2003, s. 24-27.
- [16] Mitkowska A., *Ogród przydomowy jako odzwierciedlenie tradycji miejsca (na przykładzie Lanckorony)*, [w:] *Ogród za oknem. W poszukiwaniu formy*, Warszawa 2009, s. 16-23.
- [17] Mitkowska A., *Polskie kalwarie*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003.
- [18] Mitkowska A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012, s. 121-134.
- [19] Mitkowska A., *Sacro Monte – park pielgrzymkowy*, Kraków 1990.
- [20] Rozmarynowska K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, Gdańsk 2011.
- [21] Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1997.
- [22] Tagliolini A., *Storia del giardino italiano*, Firenze 1988.
- [23] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012.
- [24] *The Oxford Companion of Gardens*, Oxford 1991.
- [25] Wengel T., *The Art of Gardening through the Ages*, Leipzig 1987.
- [26] Wilczkiewicz M.Z., *Kierunki rozwoju architektury krajobrazu w Stanach Zjednoczonych*, Kraków 2013.
- [27] *Wschód. Ogrody – zwierciadła kultury*, (red.) L. Sosnowski, A.I. Wójcik, t. 1, Kraków 2004.
- [28] *Współczesna ranga ogrodów zabytkowych (określanie wartości dzieł ogrodowych i ich ochrona)*, (red.) K. Hodor, K. Łakomy, A. Mitkowska, Kraków 2014.
- [29] *Zachód. Ogrody – zwierciadła kultury*, (red.) L. Sosnowski, A.I. Wójcik, t. 2, Kraków 2008.